

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОСЛАВНИЙ СОБОР УПАСЦ 1928 Р.: ПІДГОТОВКА, ПРОВЕДЕННЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ

У статті простежується підготовка, проведення та результати Всеукраїнського Православного Собору Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви 1928 р. Особлива увага звертається на проведення цих заходів на єпархіальному рівні. Автор доходить висновку, що переважна більшість рішень Собору носила декларативний характер і не була втілена в життя.

Ключові слова: Всеукраїнський Православний Собор Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви.

В статье прослеживается подготовка, проведение и результаты Всеукраинского Православного Собора Украинской Православной Автокефальной Синодальной Церкви 1928 г. Особое внимание обращается на проведение этих мероприятий на епархиальном уровне. Автор приходит к выводу, что подавляющее большинство решений Собора носило декларативный характер и не было воплощено в жизнь.

Ключевые слова: Всеукраинский Православный Собор Украинской Православной Автокефальной Синодальной Церкви.

In article preparation, realization and results of the All-Ukrainian Orthodox Council of the Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church of 1928 is traced. The author addresses the special attention on realization of these actions at an eparchial level. He comes to a conclusion, that predominate majority of decisions of the Council had declarative character and not was realized.

Key words: All-Ukrainian Orthodox Council of the Ukrainian Orthodox Autocephalous Synodal Church.

Не дивлячись на активізацію досліджень історії РПЦ у міжвоєнний період, дане питання, як у нагромадженні документального масиву, так і в дослідницькому плані, ще далеко від вирішення. Одним із завдань на цій ниві, нам здається вивчення матеріалів, у тому числі їх публікація, Всеукраїнських Соборів РПЦ 1918, 1925, 1928 років та супутньої їм документації, рішення яких носили принциповий і ключовий характер. На відміну від вивчення і публікації протоколів УАПЦ, які на сьогодні стараннями фахівців провідних науково-дослідних установ України, були видані окремими книгами, матеріали Соборів РПЦ залишаються маловідомими і перебувають у царині малодоступних джерел, не дивлячись на останні позитивні зрушення у цьому напрямку [1]. Саме тому автор поставив своїм завданням прослідкувати окремі аспекти підготовки,

проведення та результатів Всеукраїнського Помісного Собору Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви (УПАСЦ) у практичній площині, визначити рівень репрезентативності його підготовки та рішень на єпархіальному рівні.

Для вирішення принципових питань розвитку УПАСЦ та визначення подальшого курсу Св. Синодом на 11-16 травня 1927 р. було призначено проведення у Харкові Передсоборної Наради. На Нараду було запрошено по 2-4 представника від кожної єпархії, яких було делеговано шляхом обрання на єпархіальних з'їздах протягом квітня-травня 1927 р. (дивіться, наприклад, вибори делегатів Кременчуцької єпархії від 9 травня 1927 р.) [2].

11 травня на Передсоборну Нараду прибув 91 делегат: 29 архієреїв, 40 представників від духовенства і 22 – від мирян, хоча мало бути 114

делегатів. Основними питаннями, що розглядалися на Нараді були: діяльність Синоду; церковне життя в Україні, Росії і за кордоном; церковний розбрат і засоби його подолання; церковна українізація; соборноправність; духовна освіта; сектантство; відносини з православним Сходом; творча пастирська діяльність; матеріальне забезпечення духовенства; церковна дисципліна; єднання єпископату з духовенством тощо [3].

За результатами обговорень приймалися остаточні резолюції. Зокрема, за доповіддю архп. Андрія (Одінцова) «Про церковний розбрат і засоби його подолання» прийнято резолюцію, зміст якої було відображено у 18 пунктах: 1) створити матеріальну базу для правильного функціонування синодального управління, просвіти і видавництва; 2) прагнути шляхом самодисципліни підняти релігійно-моральний рівень членів церкви – пастирів і мирян; 3) постійно піклуватись про підвищення богословських знань та ідейної освіченості серед духовенства і мирян; 4) посилити інформацію і влаштувати диспути з ідейними опонентами; 5) уважно і невпинно турбуватися про православність богослужіння; 6) пастирі повинні сумлінно і відповідально готуватися до проповіді; 7) організувати різні види самоосвіти, курси і бібліотеки; 8) налагодити колективну пастирську роботу через районні збори духовенства; 9) залучати до співпраці мирян; 10) у всіх єпархіях готувати благовісників і збирати кошти для оплати витрат на їхні переїзди; 11) під час диспутів не вдаватися до образ опонентів; 12) різними засобами всіх кликати на майбутній собор; 13) видавати популярну літературу, якою роз'яснювати суперечливі питання; 14) посилити й оживити українізацію богослужіння і проповіді; 15) дотримуватись аполітичності церкви і лояльності до влади; 16) скласти молитву за об'єднання і примирення ворогуючих сторін; 17) закликати тихоновців на собор через представників східних патріархів; 18) надіслати українцям запрошення на Собор [4].

Хоча Передсоборна Народа винесла на розгляд Помісного Собору низку наболілих питань, але, як вірно відзначає відомий український дослідник історії обновленства Сергій Жилюк, «ентузіазму у виробленні змістовних й обґрунтованих резолюцій не було» [5].

Рішення Народи були доведені до духовенства та віруючих як шляхом публікації в провідному друкованому органі УПАСЦ «Український Православний Благовісник», так і обговоренням на єпархіальних з'їздах, які масштабно пройшли протягом літа 1927 р. Зокрема, на зібранні духовенства Роменської єпархії 24 червня 1927 р., заслухавши доповідь єпископа Антонія (Гончаревського) «Про Передсоборну Народу» прийняли рішення: «визнати, що сама усестороння церковна активізація духовенства і сама широка інформація віруючих становлять основні завдання сьгоднішнього моменту єпархіального життя. Як спосіб... вжити наступних заходів: 1) введення

планового методу роботи для того, щоб діяльність Єпархіального Управління й парафіяльного духовенства була у всьому планомірна й не носила б випадкового, уривчастого характеру; 2) уставне ревне здійснення богослужіння, чисто церковний обряд життя духовенства, неупустительна проповідь Слова Божого, ревне й ідейне виконання ним всіх пастирських обов'язків, урочисті соборні богослужіння, хресні ходи, місіонерські вечерні з повчаннями церковно-життєвого сучасного характеру; 3) загальні й пастирські благочинницькі районні збори; 4) усіляке сприяння широкому поширенню журналу «Український Православний Благовісник»; 5) зміцнення становища в парафії священика через урегулювання виборного начала; 6) клопотати через Св. Синод перед владою про надання священикам більш активного керівництва церковнопарафіяльним господарством; 7) організація у необхідних випадках братніх пастирських судів; 8) складання короткої відомості про стан парафій єпархії; 9) улаштування богословсько-апологетичних лекцій або курсів для духовенства; 10) улаштування псаломщицьких курсів, так й інших, після вишукування необхідних матеріальних коштів» [6].

Більш лаконічним і натхненим було рішення з'їзду духовенства і мирян Миколаївської єпархії 22-23 липня 1927 р., де постановили: «Як запропоновані на Нараді доповіді, так, особливо, прийняті по доповідях резолюції є не тільки достатнім матеріалом для майбутнього 3-го Всеукраїнського Собору, але, що особливо важливо, дають певні провідні вказівки для поточної роботи по всіх сторонах життя церковного» [7]. Отже, можна констатувати, що рішення прийняті на Передсоборній Нараді були досить схвально сприйняті духовенством та віруючими на місцях, які вітали ідею та завдання майбутнього Собору.

Навесні 1928 р. єпархії почали готуватися до скликання Собору, чому всіляко сприяли радянські органи влади. Так, 30 березня 1928 р. всім окружним адміністративним відділам було розіслано таємний циркуляр №1547/т в якому Адмінвідділ НКВС пропонував «не робити перешкод при видачі дозволів, щодо скликання й переведення приходських благочинницьких та єпархіальних синодальних з'їздів та зібрань для обрання представників на майбутній III Всеукраїнський Синодальний Собор» [8]. У результаті протягом квітня-травня у більшості єпархій пройшли зібрання духовенства УПАСЦ на яких було обрано делегатів на Собор та надано для них Накази [9], які переважно зводилися до формулювання: «...твердо стояти на суворо православній основі, оберігати зв'язок із Вселенською Церквою, домагатися відновлення церковної єдності на Україні, стояти за збереження в силі постанов попередніх помісних Соборів» [10].

Загалом на з'їздах духовенства та мирян синодальної церкви в Україні у 1927-1928 рр. лунали промови про зміцнення синодальної орієнтації та про її життєвість, хоч не обходилося

і без критики. На зборах духівництва синодальної церкви, єпархіальних з'їздах та пленумах вихвалялася видавнича, просвітницька, апологетична та адміністративно-організаційна діяльність Синоду. Єпископи підкреслювали необхідність згуртування навколо нього для захисту православ'я від атеїзму, сектантства і для збереження єдності Святої церкви. Пропагували згладжування та поступове знищення всієї гостроти церковного розбрату та поділу, обґрунтування у парафіях серед віруючих необхідності та доцільності примирення шляхом полюбовного християнського братання однієї парафії з іншими. Зверталася увага на «ганебну антицерковну роботу «гихоновців» та «самосвятів». Вкотре робилися спроби згуртувати обновленські групи. «В єднанні – сила, – звертався Вінницький єпископ Павло (Ципріанович), – наше єднання повинно бути з єпископом та його управлінням не на словах, а на ділі, підтримуючи їх матеріально, аби вони могли існувати» [11]. Єпархіальним управлінням доручалось звернути особливу увагу на поширення широкої інформації про діяльність Синоду та завдання синодальної течії. Пропонувалось у якості благовісників залучати до роботи місцеві провінційні сили, виявляючи їх серед духівництва і мирян. Дослідниця Олена Галамай відзначає, що разом з тим з'їзди вказували на невтішний стан синодальної церкви, зокрема на Поділлі. Вінницька округа тривалий час не мала єпархіального управління та свого єпископа. На зборах впродовж 1927-1928 рр. переважно головував її тимчасовий керуючий архієпископ Бердичівський Олександр (Чекановський), а 70 існуючих парафій округи жили окремим життям [12].

Деякі зібрання ґрунтовно підійшли до справи підготовки наказу для делегатів на Собор. Так, у наказі від духовенства та мирян Медведівського району Черкаської округи було відзначено 14 пунктів, серед яких зміна системи виборів делегатів на IV Собор з триступеневої на одноступеневу, закріплення соборноправності, прискорення українізації з вимогою, щоб 50 % Синоду володіли українською мовою тощо [13]. Цей наказ Президією III Собору буде віддано на відзив єпископу Херсонському Йосифу (Яцковському), але він так і залишиться без уваги.

Собор тривав протягом 6-14 травня 1928 р. і проходив у Харківському Трисвятительському храмі. Першого дня із 180 делегатів на собор прибуло 128. У роботі вечірнього засідання брало участь 120 делегатів (єпископів – 31, духовенства – 47, мирян – 42), які за національним складом поділялися так: українців – 87, росіян – 28, німців – 1, греків – 1, молдаван – 3. Головуючим Собору більшістю голосів було обрано митрополита Пимена (Пегова). Пропозицію О.І. Покровського обрати діючим головою архієпископа Олександра (Чекановського), а митрополита Пимена лише почесним – учасники Собору не підтримали. Почесними гостями з вирішальним правом

голосу були: представник Вселенського патріарха в СРСР архімандрит Василій Димопуло, від Всеросійського Синоду – митрополит Веніамін і протоієрей П. Красотін [14].

На Собор виносилися наступні доповіді, резолюції за якими повинні прийнятися рішення зібрання: 1) звіт про стан УПАСЦ за міжсоборний період, 2) перегляд статутів, як всеукраїнського, так і єпархіальних; 3) церковна активізація духовенства; 4) про об'єднання єпископату між собою та духовенством; 5) християнське виховання; 6) церковна дисципліна; 7) церковний розбрат і заходи з його викорінення; 8) про останні події у патріархаті; 9) про липковщину; 10) про матеріальне забезпечення духовенства; 11) про духовну освіту і Вищу Богословську Школу; 12) про українізацію Церкви і про становище православ'я серед українців поза СРСР; 13) про соборноправність; 14) про боротьбу з невір'ям; 15) про ідейний захист православ'я; 16) про сектантство; 17) про місію; 18) загальна картина церковного життя в Росії і за кордоном; 19) про зносини з православним Сходом; 20) напрацювання постанов для Вселенського Собору; 21) фінансовий звіт Св. Синоду; 22) обрання Пленуму Св. Синоду [15].

Уже перші доповіді показали глибину розриву між декларативними заявами Собору 1925 р. і реальним становищем речей. Так, у своїй доповіді про діяльність Священного Синоду за міжсоборний період 1925-1928 рр. єпископ Серафим, висвітлив питання зміцнення автокефалії, встановлення відносин із Вселенським патріархатом та іншими автокефальними церквами, українізації, реорганізації єпархій у зв'язку із новим адміністративним поділом України на округи, питання підготовки до Вселенського собору, пошуку шляхів до примирення з інакомислячими тощо. Але під час обговорення доповіді єпископа виступили із зауваженнями протоієрей В. Коваленко (про тенденції зневажання автокефального статусу Української церкви з боку Російського Синоду) і Рудський з Білоцерківської єпархії, який дорікав Синоду за відмову від обновленства, що він порушує постанови Собору 1925 р. про приєднання липківців. У результаті митрополит Пимен перервав промову депутата Рудського, заперечив його погляди і припинив обговорення доповіді єпископа Серафима. У постанові про роботу Священного Синоду за міжсоборний період зауваження протоієреїв В. Коваленка і Рудського не були враховані. Собор визнав роботу Синоду правильною згідно з постановою Другого Всеукраїнського собору, направлену на благо церкви відповідно до вимог часу [16]. Отже, ми бачимо яскравий приклад авторитаризму з боку митрополита Пимена (Пегова), що вже свідчило про деяку декларативність ідейних принципів українського обновленства.

Проте критичні зауваження на адресу вищої церковної влади лунали і на засіданнях Собору у подальшому. Під час обговорення доповіді О.І. Покровського «Про соборноправність»

депутати говорили про порушення принципу собороправності, що єпископат не обирається, а призначається, вибори священників не врегульовані, собороправність на місцях відсутня. Деякі виступаючі звинувачували Синод в узурпації влади. Мирянин В. Скоркін зауважив, що справа собороправності розвалюється через відсутність коштів, що матеріальну базу треба формувати знизу. Виступаючих підтримав і сам доповідач, який закинув, що це питання потребує широкої дискусії, але єпископату не хочеться багато говорити з цього питання. Однак, не дивлячись на дискусії, як вдало зазначає у своїй роботі Сергій Жилюк, проект «Про собороправність» лише з незначними змінами був доопрацьований у відповідній комісії.

Гострої критики зазнав також запропонований митрополитом Ювеналієм новий парафіяльний статут, положення якого не розв'язували проблеми взаємовідносин священника з парафіяльними радами, роль священника в громаді залишалася невиразною. Протоіерей М. Гловацький дорікнув митрополиту Пимену, що такий важливий документ не був попередньо обговорений на місцях. Зрештою, проект парафіяльного статуту передали в комісію для доопрацювання [17].

У доповіді «Про українізацію» протопресвітер П. Фомін щиро зізнався, що це питання «зависло в повітрі і втратило своє реальне значення». Він назвав причини невдачі церковної українізації й підкреслив важливість цього питання в житті церкви: «Сьогочасне становище нашої церковної українізації, – це наша теперішня церковна трагедія. Нам усім, що зібралися тут, членам Православної Української Церкви, треба пам'ятати, що українізація нашої Церкви – це основа нашого церковного буття, основа нашої автокефалії (самостійності, самобутності), історичне і канонічне виправдання нашого автокефального церковного устрою» [18]. Невдоволення темпами українізації висловили й інші депутати Собору. Декларативними залишилися й подальші рішення Собору про примирення з тихоновцями та взаємовідносини із липківцями, подальшу українізацію тощо.

Аналізуючи перебіг Собору 1928 р., український знавець проблематики С. Жилюк відзначив, що «незважаючи на те, що за міжсоборний період Синодальна церква добилася певних результатів в організаційному плані, ухвали Третього Помісного Собору засвідчили провал її діяльності в утвердженні ідейних засад, визначених Собором 1925 р., собороправність порушувалася, автокефалія була невиразною, українізація не впроваджувалася, питання відносин із тихоновщиною й УАПЦ залишалися нерозв'язаними» [19].

Протягом другої половини 1928 р., починаючи з червня, по українських єпархіях пройшли з'їзди духовенства та мирян, на яких було розглянуто рішення III Всеукраїнського Собору. Вже 5 червня 1928 р. у м. Лохвиця пройшло зібрання духовенства Роменської округи, на якому із

тригодинною доповіддю виступив протоіерей А. Войтенко. Найбільший інтерес у слухачів викликали питання примирення із тихоновцями, події, що відбувалися у патріаршій церкві у зв'язку із Деклараціями митрополитів Сергія (Страгородського) та Михаїла (Єрмакова), міжконфесійні взаємини [20]. На своєму єпархіальному зібранні 20-21 червня 1928 р. Роменське духовенство повністю підтримало той курс, який проводив Св. Синод та УПАСЦ на чолі з м. Пименом [21]. Абсолютну підтримку синодального напрямку проголосив єпархіальний з'їзд Ізюмської округи 4-5 вересня того ж року [22].

Благочинний протоіерей третього округи церков Запорізької єпархії П. Раєвський 25 травня 1928 р. повідомляв єпархіальне управління про великий успіх доповідей, прочитаних делегатом Собору мирянином Ф. Желтуховим у різних селах (Кам'янка, Водяне, Дніпровка): «скрізь було народу багато», «народ слухав з великою увагою», «отримували задовільні відповіді і всі лишилися дуже вдоволені» [23].

З меншим ентузіазмом подібне зібрання відбулося 6 червня 1928 р. у Запоріжжі, де з детальною доповіддю виступив Запорізький архієпископ Сергій (Іванцов). Але у священства промова владики не викликала значного розголосу, яке зацікавило лише питаннями матеріального становища духовенства [24].

Подібну байдужість до рішень Собору та активізації церковного життя проявила віруюча людина на з'їзді духовенства та мирян Могилів-Подільського району 16 жовтня 1928 р. Представник адміністративного відділу Д.К. Черненко зазначив у своєму звіті, що «присутнє селянство весь час з'їзду не виступало з своїми думками і взагалі до питань, які розбиралися на з'їзді відносилися байдуже. При виборах селян у благочинницькі ради такі відмовлялися від призначень і особи, які були обрані в Ради та на Єпархіальний З'їзд були призначенням незадоволені. Загальний настрій селян, щодо цієї справи був байдужий. Настрій священнослужителів пригноблений і більш всього в своїх доповідях вони балакали про тяжке матеріальне становище» [25].

Серед питань, які викликали зацікавлення духовенства на окремих єпархіальних з'їздах, було завдання українізації. Так на Бердичівському з'їзді 10-11 жовтня 1928 р., заслухавши постанови III Помісного Собору було вирішено запропонувати: 1) самим пастирям українізуватись, докладно вивчати граматику, правопис та самим вживати українську мову; 2) під час відправи Божих служб говорити промови, по змозі, українською мовою; 3) по змозі на всім терені Бердичівщини читати Євангеліє українською мовою; 4) роз'яснювати при кожному випадку своїм парафіянам про необхідність українізації богослужіння; 5) єпархіальному управлінню та благочинним в діловодстві вживати українську мову; 6) там, де можливо, де ґрунт підготовлений, поступово, але непевне, переходити до відправи божих служб українською

мовою і 7) виявити побажання Священному Синодові, аби в єпископів висвячували кандидатів, що володіють українською мовою [26].

Про поступовість і помірність українізації зазначали і на Зінов'євському з'їзді духовенства та мирян 23 січня 1929 р.: «Українізація у нас проводиться, але поступово, без насильства. До того ж відсутність коштів не дозволяє друкувати священні книги українською мовою. Крім того, наш український народ зненавидів українську мову, тому ми не поспішаємо з українізацією... Ми зараз готуємо народ до української мови» [27], – зазначав митрополит Олександр (Чекановський). Це ще раз підтверджує декларативність Соборних ухвал.

Але загалом синодальне духовенство відзначало, що проведений Собор мав велике значення у церковному житті України, він «розбудив сонне церковне життя, але найголовніше – голосно засвідчив про дотримання Всеукраїнською синодальною церквою суворого православ'я, що виявилось у дотриманні усіх догматів та церковних канонів, що яскраво підтверджено Вселенською церквою та іншими Східними Патріархами, які з любов'ю підтримують канонічний зв'язок з синодальною Всеукраїнською Православною

церквою в особі її вищого органу – Священного Синоду» [28].

Отож після Собору 1928 р., коли, здавалося, пік обновленства вже пройшов, активність мирян утримувалася на високому рівні. Вона свідчила про бажаність, необхідність та проблемність реформ православної церкви, готовність широкого загалу брати посильну участь у їх здійсненні. Але перелом у церковно-державних відносинах звів нанівець усі досягнення соборноправного устрою української синодальної церкви. Радянська влада перейшла у фазу воєнничих відносин із усіма конфесіями країни. 22 лютого 1929 р. на засіданні ЦК КП(б)У було прийнято рішення про виселення Духовної Академії з Києво-Печерської Лаври, що фактично припинило її існування [29]. У травні 1929 р. вийшов указ Св. Синоду №607 про ліквідацію журналу «Український Православний Благовісник» [30]. На місцях стало обмежуватися проведення єпархіальних з'їздів і з часом уся повнота влади зосередилася в руках Св. Синоду. Отже, втілити в життя постанови Всеукраїнських Соборів УПАС Церкві так і не вдалося, а її життя перетворилося на боротьбу за самовиживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922-1928). – Рівне: РДГУ, 2002; Ігнатуша О. Православні церкви України у стані розколу та пошуках єдності (20-30-ті роки ХХ ст.). – Запоріжжя: ЗНУ, 2008; Ігнатуша О. Православні церкви України (20-30-ті роки ХХ ст.). Джерела з історії. – Запоріжжя: ЗНУ, 2008.
2. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. Р-2034, оп. 2 сч, спр. 80, арк. 102-104-зв.
3. Жилюк С.І. Вказ. праця. – С. 213-221.
4. Ibid. – С. 216.
5. Ibid. – С. 221.
6. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р-5702, оп. 1, спр. 265, арк. 41-41-зв.
7. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-118, оп. 2, спр. 281, арк. 273-зв.-274.
8. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. Р-687 сч, оп.4, спр. 41, арк. 40; ДАПО, ф. Р-2126, оп. 1, спр. 763, арк. 10; ДАМО, ф. Р-118, оп. 2, спр. 131, арк. 7.
9. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Р-316, оп. 3, спр. 232, арк. 12; Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. Р-314, оп. 1, спр. 2, арк. 21-25; ДАЧО, ф. Р-314, оп. 1, спр. 9, арк. 24-25.
10. ДАЧО, ф. Р-314, оп. 1, спр. 2, арк. 24.
11. Галамай О.М. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.: дис. ... кан. іст. наук: 07.00.01 / Вінницький державний педагогічний ун-т / Галамай Олена Миколаївна. – Вінниця, 2006. – арк. 84-85.
12. Ibid. – арк. 85.
13. ДАЧО, ф. Р-314, оп. 1, спр. 9, арк. 24-25.
14. Жилюк С.І. Вказ. праця. – С. 222.
15. Програма (Повестка) занять III-го Священного Поместного Українського Собора // Український православний благовісник (далі – УПБ). – 1928. – № 6. – С. 70.
16. Жилюк С.І. Вказ. праця. – С. 223-224.
17. Ibid. – С. 224-225.
18. Ibid. – С. 227-228.
19. Ibid. – С. 235.
20. Войтенко А. У нас. Ромны // УПБ. – 1928. – №13-14. – С. 161-162.
21. У нас. Ромны. // УПБ. – 1928. – № 17. – С. 199.
22. Хроника. Изюм. // УПБ. – 1928. – № 21-22. – С. 243.
23. Ігнатуша О. Православні церкви України... – С. 181-182.
24. ДАЗО, ф. Р-316, оп. 3, спр. 135, арк. 272-272-зв.
25. ДАВО, ф. Р-687 сч, оп. 4, спр. 41, арк. 79.
26. Центральний держархів вищих органів влади та управління України, ф. 5, оп. 3, спр. 1063, арк. 32.
27. Державний архів Кіровоградської області, ф. Р-250, оп. 1, спр. 1533, арк. 4.

28. Галамай О.М. Вказ. праця.– арк. 83-84.
29. Центральний держархів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 256.
30. ДАЗО, ф. Р-316, оп. 3, спр. 135, арк. 302.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор Ю.В. Котляр;
доктор історичних наук, професор М.О. Багмет.

© Тригуб О.П., 2009

Надійшла до редколегії 06.02.2009 р.